

**«Вирівнювання» Збруча. Меч  
Германаріха : роман-хроніка.  
Книга 3**

## Про книгу

Історичний роман-хроніка «Меч Германаріха» є завершальною книгою трилогії «Вирівнювання Збруча». У ньому йдеться про репресивну діяльність радянських органів державної безпеки у Південно-Західній Волині в 1939-1941 рр.

Олег Клименко

# «ВИРІВНЮВАННЯ» ЗБРУЧА



## МЕЧ ГЕРМАНАРІХА

© Видавництво "НК-Богдан"

www.bohdan-books.com

ISBN 978-966-10-7820-7

Олег Клименко  
**«Вирівнювання»**  
**Збруча**

Історичний роман-хроніка

**Меч Германаріха**

*Книга третя*

Історичний роман-хроніка

«Меч Германаріха» є завершальною книгою трилогії «Вирівнювання Збруча».

У ньому йдеться про репресивну діяльність радянських органів державної безпеки у Південно-Західній Волині в 1939-1941 рр.

**КРЕМЕНЕЦЬ,**  
**18–20 вересня 1939 року**

Конав і корчився ранок у муках, тривогою було вкрите димне небо, з яким контрастувала щира врожайна осінь зі спалахами глоду серед дерев. Десь там, за горизонтом, ще здригалося поле, зрите скороспілими окопами, зловісно шелестіла червона від крові трава, горіла рум'яною загравою стерня, а може, й нива хліба, а люди падали снопами. Ожилі мухи, відчувши поживу, буйно налітали на липку кров.

Червона армія насувалася подібно до грозової хмари, заповнюючи горизонт. Шосе на Острог було запружене військовими колонами і технікою. Танків та вантажівок — як бруду...

Радянське військове вторгнення відбувалося прогнозовано й за графіком. Брудний струмок польських вояків, які здавалися в полон,

перетворився на повноводний потік. Здавалося, що в пеклі війни щось похолоднішало.

Оперативна група НКВС, якою командував молодший лейтенант держбезпеки Віктор Коваленко, зміїлася повільно, часто зупиняючись. Пошматований обрій, де соталися темно-сірі пасма ядучого диму, захоплював енкаведистів у свої тенета і наповнював їхні голови вояцькими думками, які готові були вибухнути, мов толуол в оболонці зі шрапнеллю.

Урешті, відокремившись від розвідувального батальйону 44-ї стрілецької дивізії, оперативники закрокували довірливим мовчазним лісом. Іти стало легше і приємніше — ліс акуратно прочищений, немов сплатив державі та людям усі податки. Стомлене сонце мріяло про подушку, мріяли про спочинок і чекісти. Дозволили собі на хвилю скласти долоні човником і напитися води з лісової кринички.

— Досить теревенити! — припинив відпочинок переконливий і весь категоричний Коваленко. Звірівшись із картою і годинником, ніби підганяв стеком.

— Вперед!

— Так, тільки вперед, — підтримав його сержант держбезпеки Лосєв — оперативник із широченними плечима, конячими ногами й лютим виглядом.

Крокували мовчки. Ні слова, ні пів слова. Крокували озвіріло.

Пізно увечері 18-го вересня, перетнувши каламутний дзюркотливий потічок із назвою Ірва, що сумно впадав у таку ж забруднену канаву із закропивленими берегами, а далі стежкою через пустир, де споконвіків владували широчезні лопухи, полин та будяччя, де темними ночами бандити роздягали перехожих, тихо зайшли до Кременця. Перевдягнуті у цивільне, вони були схожі радше на гостей вечірки чи хлопців з вечорниць, ніж на оперативний відділ вторгнення.

Гук боїв оминув Кременець, вогонь, шаблі й багнети тут не танцювали, звуки бою не корчилились в агонії й не несли в домовину чийось долю. Проте на вулицях стояла, мов театральна декорація, супутниця смерті — безпросвітна осіння ніч із мертвим небом та німими зорями, які, здавалося, нетерпляче чекали на свист гарячого свинцю.

Ніхто ще не стріляв по оперативниках у підступній темряві, ще не запримітили жодного ворога, але їм здавалося, що на них ціляться з усіх боків. Тож, обережно рухаючись Широкою, пізнавали місто напوماцки. Тільки біля камінного розп'яття неподалік консисторії горіла залишена з чиєїсь волі свічка, мабуть, для того, щоб проганяти страх у пізніх перехожих. Її млявенький вогник у вузлуватій пільмі видавався рожевим. Коли оперативники підійшли, цідливий, слабкий промінчик зів'яв, залишивши гострий запах топленого воску.

Так серед глухої ночі, коли відьмаки й інша погань шкрять щербаті зуби, коли від жаху можна вклякнути, Кременець опинився сам на сам з історією. Так розпочиналася велика містерія, сценою якої ставало місто, а його жителі — акторами другого плану і статистами.

У місті влади жодної — ні польської, ні радянської. Флагшток біля повітової управи з побляклим і всохлим прапором скрипів на вітрі, немов стара просмолена щогла. Двері установи розчахнуті навстіж, а в кабінетах порожньо й холодно — їх давно не прогрівали. Пахло чомусь сирим вапном і тютюном.

У міській касі, крім здохлої миші і балабушок мишачого посліду, годі щось корисне знайти. Булькала заклопотана вода у незакритому крані, а смертельно перекошені двері тріщали фільонками як кулет. Яскраве проміння ліхтарика Коваленка ковзуло по стінах. Миготливе світло вихопило портрети Пілсудського, Мосціцького та Ридз-Смігли. Польські вожді позирали на непроханих гостей запитально й вимогливо, виразно натякаючи, — безвладдя дистрофічне. Чекісти також витріщилися на них, мов баран на нові ворота. Попри сирість, вдовольнилися тим, що є, — жмурячись від задоволення, зняли чоботи, порухали пальцями... заночували тут. Спали, обнявшись зі зброєю. Війна має терапевтичну дію. Хвороби не витримують присутності смерті.

Обивателі вже спали чи старалися заснути. А тих, хто ще не спав, охопило якесь примарне безсоння і... цікавість. У ту пору люди жили більше чутками: одному сказали, іншому нашептали, а третій десь вичитав чи сам видумав. Про війну вони мало що знали. По радіо її вже фактично припинили, хоча вона ще тривала. Через напівзакриті фіранки та штори їхні очі сторожко вдивлялись у сірувато-чорну сутінь ночі, де вимальовувалися чудернацькі тіні непроханих гостей. Ніхто не

наважився вийти з помешкання й відкрито глянути на божий світ. Навіть жодна кішка не порухалася, ніби їх тут не було. А зрештою, тільки дурні входять до костюлу раніше ксьондза. Муміфікований час застиг до ранку...

Патріархальний декор провінції. Чорна глейкувата темрява повільно, ледь помітно стала просочуватися густою сірістю. Бравий і строкатий, як улан, когут звично закукурікав першим альтом у когось на балконі. Яскраво спалахнув півнячий одяг трубача. Повторивши свою мелодію для глухих і тих, хто не переймався часом, півень замовк, ніби злякався свого демаскування.

Зашарівся від сорому ранок, який розкрив іржаві бляшані покрівлі й обшарпані фасади будинків з білизною на шнурках під вікнами. Біля осель тремтіли від холоду гіркі осінні квіти. Жителі кокетливо розкиданого на горбах й у глибокій долині міста відчиняли вікна і виставляли під вранішній вітерець, що ніс неп'янкий осінній солод, свої цікаві обличчя з припухлими від сну очима.

Лахмітник Терентій, який уставав раніше від усіх, щоби збирати міське сміття, виводив волів під ярмом. Перші селянські вози лунко прогуркотіли до базару. Вітерець переганяв бруківкою віхті загубленого з возів сіна. Вулицю заповнили вищання та скрегіт старого іржавого заліза. Це торговці відчиняли дідівські замки крамниць і яток. Хтось боязко вихлюпнув на тротуар помії з гнилими покидьками. Яка дикість! Одразу ж вулицю заповнив не дуже приємний запах житла, поганої їжі та відходів людського тіла. А бабця Домна в стоптаних черевиках крутила педалі доісторичного ровера з неймовірно високою рамою. Дивина!

Народ потроху розповзався. Місто набувало власного вигляду.

Зазвичай підйом удосвіта, коли лише блисне світанок — доля пастухів і нерозумних птахів. Повітовий землемір Микола Омелюсик вихлюпнувся поважною качкою на рихлий від старості балкон, щоби вдихнути ковток свіжого повітря та переконатися, що все дуже тривожно й каламутно.

— Війна вже тут, — спрацював його не аморфний мозок, і чоловік похмуро виголосив очевидну істину. — Скільки б світ не змінювався й не перевертався, завжди до гіршого. А комуні я можу знадобитись... як баран для жертви...

Його констатація — і справді не порожня риторика. Відчувши власним салом на животі близьку небезпеку, колишній підполковник армії УНР, котрий аж ніяк не був злішим ворогом самому собі, проклав у думках азимут на Люблін.

Усвідомлюючи, як життя може слоном потоптати й не бажаючи собі його ускладнень, пан Омелюсик, вовкувато озираючись, рвонув через той самий зарослий будяччям смердючий пустир, через який увечері до міста прошмигнули енкаведисти і який міщани часто використовували для випорожнення. Із фібровою валізою «мрія окупанта» й заплічним мішком, із завидною рухливістю та грацією танцюристи балансував він серед розставлених «мін».

— Ось вам! — далекоглядний пан Омелюсик щиро продемонстрував більшовикам, які вже нишпорили містом, вишуканий жест і скерував стопи на Дубно. Петляючи, мов заєць, замітав свої сліди.

Не знаючи достеменно про плани один одного, пан підполковник і оперативники з НКВС діяли з комічною синхронністю.

Найзабавніше в цій історії те, що у ній не було ні краплі брехні.

— Мій дім хворий, але це мій дім. Куди мені втікати? — не підтримав рішення Омелюсика колишній полковник армії УНР Михайло Руссіян, у погляді якого поєдналися скепсис та відчай. Проте як затятий ідеаліст він вірив у великий хід життя, який веде до щастя, і вмів усьому надавати сенс.

У вранішньому тумані реальність проглядалася повільніше, ніж відчувалася, ніби бабця човгала від лотка до лотка, перемацуючи товари. Промінь сонця — це зараз те, що потрібно для енкаведистів, щоб докладніше оцінити всі міські закамарки.

Величава Бона, на якій залишилася товста, мов свиняча туша, покинута мортара, постала здичавілою кішкою з наїжаченою шерстю. А дзвіниця з потрісканим фронтоном Миколаївської церкви виглядала, наче піднятий костур Геракла, негативно впливаючи на психіку обивателів. Тривожно забамкали на ній дзвони. Лункі та пронизливі, вони вганяли в душу чорну вість. Востаннє тут так дзвонили за убієнним російським імператором Олександром II.

...Майбутніх втрат дзвонам не порахувати!..

— Чого калатаєш? Пожежа чи що? — Коваленко вхопив за барки глухого, неосудного на вигляд дзвонаря, котрий блудив прозорими,



наче спирт, і летючими, немов ефір, очима, баламкаючи ключами як святий Петро.

Розлючені чекісти взяли того, хто грав роль недоумкуватого, за руки й за ноги і мало не скинули з дзвіниці, вчинивши те, що в оперативному звіті фігурувало як «контрольований нахил».

— Гірше... Більшовики йдуть, — замість нього відповів темний, як кіптява, священник із дрібними, мов перлова крупа, зубами, ще й до того носатий, котрого доречно порівняти з дзьобом лелеки.

— Ти думаєш, що говориш? — вибухнув Коваленко. — Тіпун тобі на язик!

— Не думаю. Я взагалі ніколи не думаю, — й забобонно сплюнув — готовий був заплювати весь церковний двір.

— А поляки де? — грізно запитав Коваленко.

Священник, котрий мав широченні, наче ризи, рукави й очі страхолюда, похнюпившись, мовчав, паралізований миршавим страхом. Далі заговорив... заговорив... проте вся його мова мала за основу нереальний світ. Він точно не колодязь інформації про поляків.

Розлючений Лосєв, котрий прибув на війну за «запахом крові», щедро вділив такого штурхана попові, що той, перечепившись, заgrimів зі своїми хрестами й панагіями на бруківку. Складалося враження, що хтось спустив сходами мішок із бляшанками.

— Подались у вирій... — зітхнувши, прилучився до діалогу легкий, мов пушинка, інвалід, з двома почорнілими «Георгіями» на грудях, котрий на візку просив милостиню біля церковних дверей. Його ноги під корінь зрізала Перша світова.

Біля церкви — наче безжально звалений реквізит для якоїсь вистави: глухих, сліпих, божевільних й іншого вошивого дрантя з показними ранами та струпами, з простягнутими руками, котрі доживали на вулиці, — хіба порахуєш? Ця нечиста сила сякалася, кашляла й випускала злого духа. А скільки тупих і скупих — цих іще більше... Ті, які були ситі лише світлом зірок, вишикувавшись у ряд, розмахували стражданням, як прапором, і чекали на милостиню. Тут кожен гній знав свою купу. Бог дав багатим гроші, а бідним апетит. Але ніхто з чекістів не поспішав викупувати «Царство Небесне».

— Отже, полетіли у вирій... — задоволено гмукнув Коваленко. — Люблю я вас, люмпенів... як тарганів... Ні, радше як пацюків...

Це не інформація, а лише перші враження. Реальність була далеко не такою.

Коли сонце прискорило звичне піднесення, а небо набуло рожевої барви, вони, самі того не сподіваючись, нагнали на оперативну групу НКВС трохи страху. При світлі дня чекісти, котрі впали на місто, мов шуліки, й готові були його пошматувати, несподівано побачили більше, ніж розраховували.

У приміській до Кременця Білокриниці в казармах уланського полку сновигали, мурашилися й вовтузилися зі зброєю понад три сотні «Маринованих Юсків». Так презирливо величали резервістів дипломовані польські офіцери, котрі не надто їх шацували\*. «Юськам» не спромоглися видати чобіт, тож вони виконували військові вправи на плацу в штуцах\*\* і капцях. Резервісти ще не усвідомлювали, що війна для них закінчилася швидше, ніж вони на неї потрапили.

— У Білокриниці ще танцюють краков'яки, — примруживши очі й широко розставивши ноги для рівноваги, підтвердив посланий для розвідки Лосєв.

— Скільки їх? — тривожно запитав Коваленко.

— Близько батальйону...

— Тут нам жаба і цицьки дасть, — мимоволі вирвалось у Коваленка, якого велика сила ворога збивала з толку. Він зі злості здер з буйної голови кашкета і тріснув ним об землю. Відтак заспокоївся. Неврівноважений командир підставляє своїх бійців.

— Зайняти оборону в приміщенні повітової поліції, — наказав Коваленко.

Багато було неясного — істина ще не відстоялася. Він не знав намірів ворога, але розумів, що озброєні резервісти та їхні коні здатні брикати, а то й фицнути як слід. Здогадувався, що серед польського офіцерства знайдуться й ті, які втягнулися у війну, й боялися її закінчення більше, ніж поразки.

А у чекістів з озброєнням — як у народній мудрості: «На комара йшов із дрючком, а на вовків зі швайкою». На розкарячений біля порога РПД\*\*\*, який часто заплішувало, надії мало. Однак у кожного є засіб від поносу і «Польсько-російський словник».

Червоні зірки, які були вже готові вп'ястись у хвацькі рогатувки, пригальмували свій запал. Вони нагадували пригасле вогнище, коли,

не маючи сили, полум'я ледь-ледь дихає: — курить хирлявим димом, створюючи видимість вогню.

Коваленко сидів за товстими, наче в бастіоні, стінами приміщення повітової поліції, на незручному стільці, придатному для самокатування. Як військовий він засвоїв істину: «Не лізь у бій, коли не переконаний у перемозі. Не варто ловити грудьми невтримні кулі».

Результат можливого вогневого контакту був змодельований у голові начальника оперативної групи. Його лоб до неможливості нахмурений у роздумі. Атмосфера не надто радісна...

Однак природна потреба діяти, яка виникла в Коваленка відразу після оволодіння містом, викликала бажання щось прояснити.

— Як не абсурдно, але мені потрібна ваша порада, — звернувся він до підлеглих, котрі черпали мужність із пляшки горілки.

— Яка порада? — відгукнувся його заступник Разумов, витираючи після чарки долонею рота.

— Що будемо робити далі?

— На нашому боці раптовість і непохитність. Атакуємо... — порушивши субординацію, втрутився Лосєв, намагаючись клацнути закаблуками. Бравого звуку не вийшло — розбиті чоботи дзвякнули, ніби ображені щенята. Волею природи оперативник виглядав могутньо і люто: міцні ноги, тверді руки, влучне око та впертість — це зараз те, що потрібно, але петрав туго.

— Висловимо ультиматум... Запропонуємо скласти зброю, — здвигнувши плечима, запропонував Разумов.

— А якщо не погодяться?

— То атакуємо... — плюнувши на підлогу, стояв на своєму Лосєв із таким виглядом, ніби його осяяла геніальна думка. — А чому б не штурмувати? Які солдати з ненавчених? У резервістів завжди панічна реакція на стрілянину.

Різні думки переплелися, немов гидкі черв'яки.

— Ні! — рішуче заперечив Коваленко. — Не хочу бути бовдуром, який отримає кулю в груди задарма.

— Я сам готовий дати їм джосу.. — Лосєв гахнув себе кулаком у груди, аж заточився. Його велика халабуда, що заміняла голову, не мала гальм для нахабності й авантюризму. Він був не те, що безстрашним, а якимось непередбачуваним. Неможливо було

зрозуміти, що Лосєв зробить, коли гарненько дати йому по пиці: втече зі страху чи кинеться у відчайдушну контратаку.

— Як на мене, це зухвалий план, — терпляче аргументував Коваленко свою позицію. — Нас жменька. Навіть такі необстріляні можуть покласти половину з нас, якщо не всіх.

— Я думаю... — взяв слово Разумов. — Через такі відсталі тактичні погляди програють війни...

— Змирися, що тут думаю я, — обірвав його Коваленко. — Війна фактично закінчена. Для чого втрачати людей? Можна і почекати. Дурість не в моєму стилі.

— А якщо вони нападуть на нас? — вирвалось у слідчого Іболдова, ніби він вистрибнув сам із себе. Його очі були бездонні й порожні, як у новонародженого звіра.

— Якщо... Війна навчила мене не зазирати так далеко. Поляки, не знаючи обстановки, не полізуть.

А про себе Коваленко подумав: «Бути мудрим — це одне, а мудрувати — зовсім інше».

Решта оперативників, похиливши голови, пригнітилися й мовчали, їх ніби заціпило. Кабінет потонув у тяжкій задумі. Дві години безперервних балачок тільки скаламутили бюрократичні драгли.

Однак маячний сюжет та персонажі після правки Коваленка дещо поліпшилися. Щоб не потрапити, як курка до супу, чекісти вирішили не рипатися.

Спаплюжений Іболдов запропонував закурити. Усі визнали пропозицію слушною. Дим дешевого тютюну завис у повітрі.

Тільки Коваленко продовжував пересівати, ніби на решеті, мішечок думок. Солдат завжди знає ціну війни. Холодний тверезий розрахунок — запорука успіху. Безсумнівно, оволодіння казармами було б поворотним моментом, однак безглузда атака може виявитися небезпечною для кар'єри. Віддамо йому належне. Він здатний мислити свіжо. У нього ще залишився блідий привид військового розуму.

...Потрібна підмога, прохання щодо якої негайно відстукав морзянкою радист.

**КРЕМЕНЕЦЬ,**

## 20 вересня 1939 року

Командувач Північної групи Червоної армії генерал Іван Советніков негайно відгукнувся на депешу начальника оперативної групи НКВС, направивши для підтримки чекістських штанів два піхотні батальйони, кавалерійський ескадрон і гаубичну батарею.

Лосев та Іболдов, котрих Коваленко скерував їм назустріч, потрапили під «дружній вогонь» червоноармійців. Оперативники зайцями пурхнули в кущі. Тільки диво, що вони один одного не перестріляли.

Червоноармійці були стомлені й виснажені. Кавалеристи спали гарцюючи, спали стоячи, спали взагалі. А один таки злетів з коня, немов гниле яблуко. Короткий перепочинок... і вони, заради «зачистки» міста, на шпорах і на шенкелях, пройшлися ним, наче розігріта праска. З-під кінських копит вилітали очманілі кури. Вриваючись до помешкань, бачили скрізь залишені речі — свідки панічної втечі польських урядовців та військових. Ув одній квартирі знайшли святая святих для поляка — недопиту пляшку «вудкі Бачевського».

Артилеристи, знявши з гаубиць чохла, ніби з ніг панчохи, навели їх на уланські казарми. Резервісти, які перебували в полоні виснажливої паніки й власної параної, відчули, як через чорні протяги подуло смертю.

Настав момент начепити старі шпори. Для переговорів прибув товстезний, ніби роздута крізь соломинку жаба, капітан Міткевич, котрого через службу в австрійському війську резервісти прозвали «Знімченим Єжи», що можна було перекласти із жовнірського жаргону як «моральний каліка». Табуретний вершник був при всіх регаліях, яких чимало нагромадилися на його тулубі за тридцять років військової служби, однак комір мундира на ньому розстебнутий. Неможливо втримати три підгорля, що випиналися тугими складками.

— Ви — в оточенні... Це не ілюзія, — жорстко змалював капітану реалії Коваленко.

Рішення поселилося в голові капітана якось одразу — майже одним судомним скороченням його убогих мозкових закрутів. Потенційний спротив, обтерши носовичком піт на жирному підборідді, вирішив: нема сенсу чинити опір. Резервісти з Білокриниці з огляду на похмурі

перспективи негайно склали зброю. А оркестранти, виконавши на замовлення Міткевича допотопний «марш Штейнмеца»\*\*\*\*, поклали на манежі труби. Тільки туга шкура барабана продовжувала лупцювати тишу, підбадьорюючи капітуляцію. Не знайшлося жодного, хто міг би втішити їх мудрою порадою Еклезіаста: «Насолоджуйтеся війною, мир буде жахливий».

— Тікай! — страждала дружина капітана Міткевича. — Благаю... лісом... лісом... Ще можна зникнути. Заради наших дітей.

Жінка відчуває біду краще ніж чоловік — серцем. Дружину треба слухати.

Хто сказав, що капітан — табуретний кавалерист? Він, витерши передсмертний піт, використав свій шанс. Темна ніч... темний кінь... і така ж темна вуздечка.

Події у місті змінювалися зі швидкістю блискавки і не вміщувалися в один жанр. Тут було стільки всього...

Цього ж дня запрацювало Тимчасове військове управління, яке очолив колишній секретар Ямпільського райкому КП(б)У Олександр Кіріянов. За розробленою заздалегідь інструкцією швидко вибудували план дій.

Щоб подолати вариво й хаос, тимчасова влада розклеїла оголошення про негайне здавання зброї, обов'язкову реєстрацію офіцерів і поліцейських. Услід за невідкладними діями взялися ґрунтовно організовувати загальний вибух радості. Одразу ж розпочали побудову тріумфальної арки, яку прикрасили ялицею, гіркими осінніми квітами, портретом Сталіна та червоними прапорами. Цю відповідальну справу доручили Арончикові Гопнику — племінникові різника Моні Гопника — з огляду на його пролетарське походження. За Польщі цей, вихований на юдаїзмі й перевихований нарцисизмом, індивід був крутим єврейським хлопцем і не відчував нестачі самовпевненості. Мав ту вдачу, що сіє за людиною золоті верби. Неприємності самі йшли до нього і від нього. Арончикове життя, що будувалося на постулаті «Спочатку горілка — потім бійка», — це суцільні пригоди: великі й дрібні, невинні й ризиковані. А зрештою він, як і кожний молодий парубок, заслуговує на розваги.

Молодик також був прихильником американської джазової субкультури, одягав модні мішкуваті штани, які, м'яко кажучи,

провокували єврейську громадськість і доводили до того, що йому плювали вслід. При собі Арончик завжди мав шкарпетку, набиту дрібними монетами, або ж роверний ланцюг, котрі використовував як замашну зброю. Міцно стиснуті в кулаку, вони у критичний момент могли здійснити смертельну подорож. Цього бейла, з якого можна було робити цвяхи, боялись і «дубенські», й «сичівські». Не одному місцевому забіяці нам'яв ребра, повисмикував пейси, а декому й на деякий час «вимикав світло».

Арончик, котрий у 1938 році примкнув до анархістської групи шахтарів, часто потрапляв до постерунку, де з ним не панькалися. Востаннє приволокли його 14 вересня, коли нетверезим справив малу нужду перед поліцейським відділком, що, як зафіксовано в поліцейському рапорті, викликало глибоке обурення перехожих. Поліцаї — люди жорстокі, як і це місто. Ще ніколи в кулаки тих, хто бив, не було вкладено стільки злості. Наче ніготь прищемлений дверима, доношував негідник Арончик отриманий від поліції синець, що чорнів на половину обличчя.

— За що фінгал? — допитувалися цікаві.

— Зіткнувся з польським законом, — усміхнувся Арончик, який віднині став Ароном, а для декого Ароном Мойсейовичем.

Червону матерію він здобув єврейським способом «обрізання» з польських знамен. Урешті-решт обрізання — це ще і красиво. Робота закипіла й закрутилася, ніби плювок на пательні. Дурні не стомлюються. А чого їм стомлюватися?

Відчуття народності й метушливості. Воля... Возз'єднання... Червоні стяги... Серп і молот — трудова символіка, яка б'є з розмаху. Тоді соціалізм іще зображав чарівність, а народ ще насолоджувався.

Від імені влади виступив Олександр Кіріянов, який умів формувати оповідну структуру і крутити машину управління своїм реверсом. Змастивши горло коньяком, мов лижі для ковзання, він говорив про визволення і, звичайно, про Сталіна, без якого й сонце не сходить, і про радісне радянське життя. Слід віддати належне — більшовики мали талант зі сталінським оптимізмом подавати яскраві плакати. А народ ще не знав, який на нову владу преїскурант. Задля мітингу організували групу підтримки з тих, у яких за кілограм цукру слова

Кіріянова «западали в душу». Виступи вождів повинні супроводжуватись оплесками. Престиж влади — понад усе.

Надуті й набурмосені військові оркестранти, котрі прибули з Дубно, гриміли бадьорим тушем на повні груди. Синьо-синій диригент із промовистим прізвиськом «Капельмейстер Капельдудкін» у недолугій шинельці ритмічно сіпався. Точно не від холоду. Раз по раз рубаний зойк труб і барабана заглушувала буря радісних привітань та оплесків.

На трибуні поряд з Кіріяновим стояла п'ятірка сизоносих із місцевих, котрим захотілося сказати кілька слів, помахати рукою і, роздувшись від гордості, насолодитися славою. Тільки дух там стояв не важкий горілчаний, а легкий коньячний. Як згодом виявилось, у пристойному місті жили і непристойні люди. Серед інтелігенції знайшлося доволі осіб, котрі, перегорнувши у кишені любов до рідної землі, оголосили про позитивне ставлення до змін і мастили п'яти, щоб зійти на п'єдестал. Засалені оратори поводитися з таким апломбом, ніби їх допустили в палату лордів. І навіщо люди роблять зі себе тих, ким не є? Чи це була політична наївність, чи усвідомлення безвиході — важко сказати.

Для одних кременчан перевертні відразу ж перейшли до категорії нерукопотисних, а інші тільки й чекали, щоб їх потиснути. Люди, яких знали і поважали, нині виглядали по-іншому. На ринку перешіптувалися, що в усіх, хто перевзувся і перефарбувався, перевернутий геральдичний щит — знак безчестя і ганьби.

Багатьом міщанам було соромно слухати гладко складені казочки про досягнення більшовицької науки, що набивали оскому. І чого тільки вони не придумали для людства, починаючи від гудзиків і закінчуючи презервативами! Не спокушений, простакуватий слухач не розумів, для чого тут говорять про те, що його не турбує і не вартує уваги.

— У частині чванливості більшовики дуже близькі до польської влади, — прокоментував адвокат Борис Козубський, котрий щойно повернувся з Берези Картузької. — Вони наче гроші, які ніколи не червоніють від сорому.

Є банальний літературний штамп: «Душа палала ненавистю». У Козубського вона справді палала. Нову владу він узявся проклинати відразу... і в перспективі.



Товариш Кіріянов, доки підшукували пристойне для його посади помешкання, тимчасово оселився на квартирі Микити Добротвора. Як поділився зі сусідами господар, совіцький начальник повісив на почесному місці — портреті Шевченка свою нагайку. Розтлумачив украй здивованому Добротвору, що це його улюблений інструмент для наведення порядку.

Типовий спосіб подяки за гостинність того, хто завжди проявляв байдужість до людей. Чи варто новій владі чекати допомоги від тих, котрим вона не подобалась? Яке б обличчя не одягав Кіріянов, кременчани відчували при його наближенні запах сірки.

## **КРЕМЕНЕЦЬ, 21 вересня 1939 року**

Гарно скроєний чоловік, правильні риси якого носили відбиток інтелігентної вишуканості, старанно начистив черевики, промовляючи м'яким голосом житейський афоризм:

— Постійно дбай про своє взуття, і воно потурбується про тебе.

Із такою ж лагідністю наш персонаж поставився і до попрасованих штанів, краватки фасону, який давно не носили, й коричневого піджака, який вліто облягав його плечі — жодної зморщечки. У ньому він був схожий на травневого жука.

Одягнувшись у звичний провінційний dress code<sup>\*\*\*\*</sup> — тьмяне пальто старомодного крою, капелюх, а поверх черевиків калоші, чоловік із портфелем і парасолькою в руках, як завжди, велично пройшов алеєю між печальних в'язів. Здавалося, що і дерева рухалися за ним.

Уже другий день у місті та окрузі панувала незвично тепла погода. Попри ранок, спека чіпко обхопила його тіло, сильніше, ніж звичайно. Йому цього дня здавалося, що повітря навколо нього ніби розпеклося.

Чоловіком із сповна вишуканим поведженням і вишколеною чемністю був — Олесь Гановський, котрий працював директором музею при Кременецькому ліцеї. Рівно о восьмій, витираючи хустинкою рясний піт, він переступив поріг свого зручного кабінету. За Гановським звіряли час.

Одразу ж ритуально змахнув пилюку з пальта, піджака, капелюха та взуття. Причепилася вона чи не причепилася — байдуже. Він струшував, бо як археолог певний: усе навколо — в пилюці.

Ще кілька хвилин, і пан директор, прогнувши спину, й лише лопатками відчуваючи спинку крісла, вмовився за великим бюро, заваленим паперами. Чоловік, як і місце, де він працював, мали вигляд респектабельності. Календар-шестиденка, масивне чорнильне приладдя... Тут легко збиратися з думками і легко картати себе за якийсь промах. Настільна лампа із зеленим абажуром, яку не вимикали протягом усього робочого дня, таємниче освітлювала документи. Директорові більше імпонували тиша та присмерк, аніж денне світло і гамір.

В археології пан Гановський був фанатичний, як католицький священник у часи середньовіччя, і працюючий, мов галерний раб. Археологічні знахідки (порепане череп'я й іржаве залізяччя) для нього — відбитки душ і музика епох зі стогоном пророків, яких розпинали на хресті та хрестом.

Гановський висунув ящик стола й витягнув продовгуватий предмет, ретельно загорнутий у мішковину. Розгорнувши промаслене ганчір'я, обережно виклав на стіл стародавній меч, на руків'ї якого небесним відблиском сяйнув камінь.

Чоло археолога оповила тінь таїни. Завирували думки, слова та літери затанцювали у шаленому градобої:

— Залізо високої очистки... корозія його майже не торкнулася... Схоже на булат... сріблясто-сірий колір здебільшого зберігся. З одного боку, все очевидно... Ще в другому столітті до нашої ери індійські майстри зуміли розв'язати проблему отримання пружної сталі без розплавлення заліза. Її перековували дуже багато разів. Під час кожного кування пластину складали вдвічі. Внаслідок цього виходив відмінний матеріал для зброї. Такою самою технологією у восьмому столітті нашої ери почали користуватись і японці для виготовлення самурайських мечів — катанів. Але звідки такої якості «железо», як називали його стародавні слов'яни, з'явилося на Кременеччині? А якщо кіммерійці, скіфи, а за ними готи та слов'яни налагодили його видобування і кування у Кривому Розі чи на Керченському півострові? А може, метал із Далекого Сходу чи має метеоритне походження?

На якийсь час археолог замислився, щоб по хвилі продовжити тихий монолог:

— Оскільки мінералів феруму в природі є багато (гематит, магнетит, гетит, сидерит, скородит, шамозит, ярозит... усіх не перерахуєш), потрібний металографічний аналіз із застосуванням модуля Юнга, коефіцієнта Пуассона й інших наукових премудростей. Де ж провести таке дослідження, коли у Європі війна?

Гановський перевів очі на оздоблене рунічним візерунком руків'я.

— Невже бустрофедон? — шепотів, ніби читав руни, яким ґоти приписували містичні властивості. — Так і є... раннє рунічне письмо: перша стрічка нанесена зліва направо, а друга — справа наліво. Ці характерні нахили нагадують рух бика з плугом у полі. Хто б прочитав ці руни? Може, вони розкриють якусь таємницю готської держави Ойкум, про яку йдеться в «Гетиці» Іордана і скандинавських сагах?

Зітхнувши, археолог сконцентрував увагу на камені, що таємниче виблискував при електричному освітленні.

— ...Понад вісімдесят каратів... адамант, як назвав його старою українською мовою Феофан Прокопович<sup>\*\*\*\*\*</sup>. Хоча шліфований грубо — оброблені тільки природні грані, має неймовірну прозорість і чистоту. Коли його потерти, то наче сонячний промінь пробиває пільму. Є в ньому якась потужна енергія, що підживлює своїми вібраціями мій мозок і душу, — стиха коментував артефакт археолог. — Але у камені ще більше загадок. Гранування алмазів розпочали лише у п'ятнадцятому столітті. Завдяки тодішній технології були виготовлені звані «камені з площадкою», тобто зі спіяною поверхнею. Але ж могила — готського царя початку п'ятого століття? Яким способом вони гранували?

Провівши рукою по волоссю, він продовжив:

— Виходить, технології були... Я висунув версію про походження алмаза. Подібні камені час од часу знаходили у середній течії Південного Бугу... ближче до Вінниці... У червні цього року майже домовився з експертами De Beers<sup>\*\*\*\*\*</sup> про вивчення алмазів, але й тут мене спіткала невдача — проклята війна.

Лункі, різкі й точно не музейні голоси, які долинали з коридору, змусили Гановського зійти з археологічних небес на засіяну підлістю

землю. Не вагаючись, він миттєво відчинив тумбочку стола і заховав артефакт за стосиком паперу.

— Що сталося? — запитав у свого заступника Віктора Ліневича.

— Відвідувачі... більшовики...

Вояки зупинились у природничій залі, яку найбільше облюбували для своїх променадів таргани, оскільки в банках, наче в мавзолеї, урочисто плавали у спирті їхні далекі предки. Цих створінь анітрішки не налякав прихід п'яти червоноармійців, котрі, грюкаючи запилюженими чобітьми, прийшли сюди точно не для екскурсії. Кременчани жартували, що музейні таргани такі великі... завбільшки як кішки, а коли гасають музеєм, то видно їхні коліна.

— Милостиво просимо, панове, ми раді відвідувачам, — підкреслено ввічливо звернувся до червоноармійців Гановський. — Про що ви хотіли б дізнатися? Що вас...

— Помовч! — буркнув непрошений гість із великим носом та двома трикутниками на петлицях, очевидно, старший.

На цьому вступ до розмови себе вичерпав. У світлих очах директора застигло недомовлене запитання. Коли спілкуєшся з публікою, не треба особливо думати, — потрібно робити вигляд директора. Задля її інтригування у нього про запас завжди є історії, які з виразом ученості ляпають про той чи інший експонат.

— Якісь проблеми? — нахмурич чоло Гановський і скинув делікатність, наче змія шкуру.

— Усе дізнаєшся... скоро... — мовив старший. На його губах — посмішка ножа, яка немовби закликала перевірити, наскільки він гострий.

Вояки нервово скручували цигарки. Далі задиміли велетенськими самокрутками, що ніби прилипли до їхніх губів. Чувся сморід їх мундирів.

— Що за рідина у банці? — запитав старший. Його очі колюче вп'ялися в директора.

— Медичний спирт.

— А що за гидота плаває в спирту? — тицьнув брудним пальцем у заспиртований експонат.

— Саламандра плямиста, родини хвостатих земноводних... дихають легенями... — терпляче пояснив Гановський.

— А у цій банці?

— Гадюка бура...

— Усю гидоту нахер звідси, а спирт сюди... — безапеляційно наказав молодший командир, у якого ні правил, ані кордонів.

«Озбройся мужністю! — порадив Гановському внутрішній голос. — І компромісним розумом...» — додав інший голос.

— Будеш не туди очі вилуплювати, станеш косооким, — попередив старший, дихнувши сумішшю горохового супу з перегаром. Його чимось отруєна душа виверталася назовні.

— Прощу дуже... — не заперечував директор, радіючи, що червоноармійці зупинилися тільки в природничій залі, а не посунули на другий поверх.

Таргани припинили ділове гасання — притихли і спостерігали, як червоноармійці розправлялися з експонатами. Директор музею теж наслідував приклад тарганів. Він був тихий, меланхолійний, бездоганно вихований.

Коли червоноармійці випили, у них прокинувся демон.

— Неси щось зажувати, бо палить усередині, — наказав інший червонопикий нахаба.

Гановський ображено мовчав, як полудень, нагнічений спекою. На щастя, Віктор Ліневич мав загорнутий у салфетку сніданок. З улесливою посмішкою, примітивно й нікчемно йому вдалося задобрити їхні зловісні порухи.

— Це що за овоч на закуску, — перст старшого вказав на портрет.

— Дарвін...

— Німець?

— Ні, британець.

— А британець, то хто?

— Англієць...

— Мелеш усяку маячню. Не можеш за раз нормально сказати.

Червоноармійці, послинивши газетку, ще раз закрутили «козячі ніжки» з грубо нарізаного самосаду.

— Васю, куди преш, ідіоте? — затагнувшись, гаркнув старший на підлеглого.

— Хочу глянути, що тут є.

— Час повертатись, а то ротний дасть просратися...

— Правду кажеш... він справжній звір.

— Ми прийдемо ще й завтра, — пообіцяв старший. — І глянемо тут, що й де...

Він скляним поглядом зирив на Гановського, але, мабуть, не бачив його.

«Скло дивиться крізь скло», — склав директор сумний афоризм.

У коридорі — недопалки й лушпиння. Запах спирту, махорки і псятини. Деякі експонати розірвані, потоптані й загаджені.

— Боже мій, Боже... Це нечуване свавілля. Що то буде? — Гановський сприйняв пережитий інцидент як напасть, як чийсь проклин, або ж лихі вроки.

— Треба щось робити з цим печерним хамством, — звернувся він до свого заступника.

— Що тут зробиш? Прийміть реальність — пролетаріат не цікавить буржуазна історія. Говорити з ними про неї, все одно, що показувати фокуси псу.

— Маєте слухність. Історія у більшовиків — філософія з картинками.

— Ми ще легко відкараскалися, — продемонстрував зуби Ліневич. Початок цієї історії не дуже... але він усміхався.

— Я дивлюся на це інакше. Все цінне з експозиції забрати негайно і заховати до кращих часів, а то розкрадуть, — не поділяв його оптимізму Гановський. — Ви займіться нумізматичними експонатами, а я візьмуся за готські артефакти, ті, які поляки не встигли вивезти.

— А з мечем як?

— Ще не знаю...

У директора — печатка на вустах і боязнь зайвих слів, а якщо виникне потреба, то й відверта брехня заради великої справи. У нього нема особливої прихильності й повної довіри до Ліневича, котрий не надто переймався своїми службовими обов'язками. Єдине, що той чудово виконував, це нищення тарганів скрученою газетою. До того ж Ліневич заздрісний, принаймні так Гановському здалось. А він знав, що може накоїти заздрість. Із цією проблемою не раз стикався. Хоча вони працюють разом, але насправді аж ніяк не виконують синхронно танець, наче лебеді з балету «Лебедине озеро».

Коли Гановський переконався, що всі пішли, то, зітхнувши, ретельно загорнув меч у тканину і замкнув його в сейфі. Розумів, що надійність цієї схованки сумнівна, але на той час він так і не вирішив, як бути з унікальним експонатом.

Цього дня знервований Гановський повернувся додому раніше, коли у променях призахідного сонця ще виднілася закруглена, немов дівоче коліно, вершина Бони.

Переодягнувшись у просторий атласний шлагфрок<sup>\*\*\*\*\*</sup> мишастого кольору, й нап'яливши на голову феску, сів перекусити тим, що приготував сам. Вечеря як вечеря, навіть непогана з огляду на його вимушене холостяцьке становище.

Сьогодні Гановському було дуже сумно внаслідок від'їзду дружини. Щоправда, після незгоди з Реною позавчора і вчора було так само самотньо, але він не переймався цим — умивав пересохлий мозок бокалом вина.

Нудьгуючи без діла, нині сновигав із кімнати в кімнату, сам не знаючи, чого хоче. Відтак ліг у подружнє ліжко і взяв одну з книг, що лежали поруч на тумбочці. Гортаючи сторінки альбому епохи Ренесансу, був здивований тим, що художники зображували Адама з пупцем — нелогічним для зліпленої з глини першої людини.

Переповнені враженням дня думки знову повернули Гановського до подій у музеї.

— Народ ніби подичавів... — виливав наболіле. — Ці люди неспроможні глибоко переживати ні щастя, ні нещастя... Таке передчуття, що я встряну в безнадійно програну битву.

Стомлений, щоб читати, і надто знервований, щоб заснути, Гановський довго чекав, доки до нього прийде сон.

## **КРЕМЕНЕЦЬ — АНТОНІВЦІ,**

**22–23 вересня 1939 року**

Той, підсинений чистим небом день, коли розпочалася ця жахлива історія, через котру Гановський став іграшкою страшних і пекельних подій, розпочався як звичайно — з розчиненої квартирки.

Як і вчора, день заповідався теплим. Сонце струменіло крізь вікно, але вранішній холодний вітер ранньої осені сумно гнав уздовж Широкої пожухле листя. Гановський відчув: щось у довколишньому світі змінювалося, незрозуміло, до ліпшого чи до гіршого, а в місті оселився хтось хижий і неприступно чужий. Щодо своїх тривог і флюїдів, то вчений одразу знайшов пояснення. Він не любив осені — пори меланхолії та відмирання.

Кожну дію Гановський розрахував заздалегідь. До сьомої години він устиг прийняти ванну й поголитися. Поснідавши і випивши горнятко міцного чаю, як це робив щоранку, й одягнувши ретельно випрасовану коричневу пару та світлу сорочку з коричневою краваткою, хвилин через п'ятдесят уже стояв на східцях перед входом до музею. Ввічливо й водночас формально привітався з двірником Калеником, котрий промітав від листя доріжку.

— Буде ще тепло, пане директоре? — на мить відволікся від березової драпачки Каленик.

— У природи свої закони...

На всі запитання Гановський завжди відповідав дружелюбно, але так, щоб питати більше не хотілося.

Як і вчора, директор зайшов до свого кабінету за годину до початку робочого дня з наміром трудитися допізна. Як і вчора, він зняв капелюха, оголивши рідке світле волосся. На потилиці просвічувалася погано прикрита лисина. Ритуально здмухавши з одягу пил, поважно вмовстився за робочий стіл. У приміщенні музею панувала звична тиша, що давала змогу зосередитися.

На робочому столі як завжди — стос наукових паперів, котрі ніколи не належали до легкого й лінивого читива. Піднявши голову і зустрівшись поглядом із засновником ліцею Тадеушем Чацьким<sup>\*\*\*\*\*</sup>, який молодечо позирав із портрета, Гановський поринув у папери. Божевільні люблять підкреслювати в листах слова, і він теж любив це робити. Проте вранішнє документальне занурення відбувалося без притаманної йому ретельності. Хвилина на роздуми... і на столі з'явився уже відомий читачеві історичний артефакт, загорнутий у промаслене ганчір'я.

Розмова віч-на віч із собою виявилася цікавою, і не тільки для Гановського:



— Я королем Вінитаром, який потопив у крові повстання антів та розіп'яв ватажка Божа з його синами, заінтригував публіку й вчений світ. Але мені не віддали належного, і це бісить. Що ж робити далі? Необхідно йти вперед. Сидіти так без руху — не для мене.

Відповідь на риторику припливла з неочікуваного джерела. До рук Гановського потрапила невеличка вирізка з радянської газети, яку на його стіл ще вчора люб'язно поклав Ліневич. У ній ішлося про те, що в січні 1939 року спеціальна комісія Академії наук СРСР розкрила мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого, встановлений у Софійському соборі в Києві. Пластичне відтворення обличчя князя доручили талановитому радянському антропологові Михайлові Герасимову<sup>\*\*\*\*\*</sup>, який розробив методу реконструкції зовнішнього вигляду людини на основі скелетних залишків.

— Стаття розкрила мені очі... — збадьорився Гановський. — Це точно не шарлатанство і не балаканина, а талант, багатогранний талант в одній особі. А зрештою, Бог не дає людині тільки якийсь один талант. Він одразу ж дає багато або ж нічого. Я давно стежу за успіхами Герасимова. Послугами вченого, який багато часу проводив у морзі, вивчаючи зв'язок м'яких тканин обличчя та кісток черепа, користується радянський кримінальний розшук. На основі його вражаюче складних робіт, реальних до останньої нитки, які потребують неймовірної майстерності, розкривали злочини. От якби Герасимов узявся за відтворення образу цього знатного воїна, якого я вважаю Вінитаром. Треба не упустити свій шанс!

Гановський перебував одночасно в стані наукового піднесення й у небезпідставному передчутті чогось недоброго, що відвернуло його від звички розпочинати день із фіксування завдань у щоденнику, де він нотував болісні наукові поразки та бурхливі тріумфи.

Близько шістнадцятої години чи трохи пізніше, але в жодному разі не раніше, приперся вчорашній огидний командир із червоною, наче в п'яниці пикою. Йому знову закортіло заповнити свою внутрішню бездонну тару спиртом. Скляний погляд представника радянського воїнства безперервно ковзав по стінах й експонатах, не зупиняючись ні на чому.

Гановський, котрий при позитивних якостях мав суттєвий недолік — був цілком позбавлений гнучкості, цього разу правильно збагнув мету

пошуків непроханого гостя й наповнив келих коньяком, чверть пляшки якого, на щастя, залишилася ще від Спаси. Той влив його у себе, витер губи тильним боком долоні й узявся вимагати ще. Пронизаний стрілою нахабства і свинства, директор перебував у повній розгубленості. Він не вмів відмовляти.

«Бог милостивий, може, якось викручуся. Бувало і гірше, а Господь таки виручав», — як міг заспокоював себе.

У вигляді Гановського панували безхарактерність та цілковита покора. Але життєва аксіома триматися подалі від гріха цього разу не спрацювала. Пикатий не вдовольнився чаркою. Кам'яний погляд грішника впав на стіл, де серед промаслених ганчірок лежав розпакований меч. Камінь, наче місяць, зловісно блиснув.

— Дай сюди! — холодні сірі очі червоноармійця хижо засвітилися в унісон алмазові.

— Для чого? Це — дуже цінний історичний експонат, — боязко мовив Гановський. Він виглядав жалюгідно і не був готовий до фізичного насилля.

— Тому, що я так кажу... Раджу не гаяти часу на зайве патякання, — потягнув меча до себе червоноармієць. Він напірав, як слон.

Гановський не відпускав... Сила інстинкту, з якою директор уп'явся в археологічну знахідку всього свого життя, могла вразити будь-кого. Але перевага в силі не була на боці вченого.

І цьому знуцанню та його терпінню таки мусив наступати кінець. Це була остання крапля. Образа має кордони.

— Енкаведо погана! — гнів Гановського спалахнув і вилився, наче лава.

Директор, акуратно знявши окуляри, ніби боявся їх ненароком розбити, із хрускотом луснув важкою бронзовою статуеткою Міцкевича червоноармійця в голову. Силою інерції могутній тулуб грабіжника, описавши дугу, упав, мов повалений ураганом баштовий кран.

— Негідники! Опричники! Ні кола, ні двора, а дозволяють собі управляти державою і грабувати... — за інерцією лаявся директор. У його вустах це звучало майже як компліменти.

Незграбна поза скривавленого червоноармійця справляла гнітюче враження: відвисла нижня щелепа, відкинута вбік рука зі скрюченими

пальцями, а з голови цебеніла кров...

Гановському від цього видовища стало дуже некомфортно. Він спітнів і задихав, мов засапаний кінь, хоча насправді був схожий на геть наляканого їжака, який не мав захисних колючок. Кров захолола в жилах. Вражений тим, що накоїв, стояв блідий, немов очманілий, а руки безвольно звисали вздовж тулуба.

Ніколи не міг уявити, що він може сказитися. Не розумів, що цього разу рухало ним, інтелігентною людиною з дефектом інфантильності.

На якийсь час у музеї стало тихо, напрочуд тихо після скоєного. Директор, змінивши позу, із розпуки прикусивши губу й схиливши голову на руки, сидів за столом у цілковитому відчаї. Із нього продовжував сочитися страх.

«Атавізм... мерзенність... дикунство... Невже я завжди був прихованим дикуном? — катував себе. — А хіба це зараз так важливо?»

Рука механічно вхопилася за свіжу випічку, котру перед тим, як відпроситися з роботи, приніс люб'язний Ліневич із кав'ярні Повольного. Пиріг із повидлом уже готовий був розтектися по штанах, щоби відволікти директора й звільнити від страху та сумнівів.

Гановський розумів: треба протидіяти цьому занепадові духу й волі, чого б це не вартувало, повернути енергію, котра могла врятувати його.

«Щоб зупинити підлість, довелося вдатися до підлості», — Гановський, замість прояву співчуття до загиблого, зробив перший адвокатський крок, аби виправдати себе.

Хтось смикав за шнурок дзвінка. Він кілька разів дзеленькнув. Директор, на обличчі якого відбивалася боротьба з невідступним страхом, змусив себе навшпиньки підступити до дверей і прислухатися. Серце калатало так гучно, ніби не в грудях, а в лункому приміщенні.

— Срака-заморока з вами, ходоками... Директор уже ноги миє перед сном, — почув постійно невдоволений голос схильного до надмірного пиття двірника Каленика і гупання його важких чобіт.

Хтось голосно зітхнув, хтось нерішуче потупцював біля порога. Виважувати двері, здається не збиралися.

Нарешті за ними встановилася цілковита тривожна тиша.

— Чому сидиш сиднем? Дій! — пошепки наказав Гановський.

Переборюючи власну розгубленість й зібравши сили, висунувся у вікно. На вулиці було безлюдно. Тільки масивна статуя у ліцейському саду нагадувала білого ведмедя на задніх лапах.

— Мармуровий жах, — прошепотів директор. Він, наче святий Фома говорив усе, що бачив.

Не сподіваючись цього, Гановський опинився на вістрі меча у прямому і переносному значенні. Його й далі лихоманило мов скупаного пса. Все могло бути по-іншому, але є як є.

«Що робити з мечем — джерелом моєї біди? Це зараз головне, — до болю в скронях міркував він. — Якщо нема рішення — це поразка».

Мужність виникає, мабуть, у всіх, але в різних ситуаціях. Ліцей з його потайними дверима, нішами й підземеллям — ідеальне місце для схованки. Попри панічні думки, ноги самі скерували Гановським... Стрімкі кручені сходи повели у книгосховище. Внизу — анфілада невеликих кімнат, стелажі з книгами...

Позаминулого року директор випадково натрапив тут на тайник, що облаштували, найімовірніше, ліцеїсти, котрі мали зв'язок із Дверницьким\*\*\*\*\*. Ось він і став у пригоді.

Рукою, яка дрижала від хвилювання, Гановський поставив на стіл запалену свічку. Натиснувши важелем пружину в стіні, відчинив потаємні двері у бібліотечній шафі. Вузкий прохід зі східцями привів його до ходу в муроване підземелля зі склепінням замість стелі. Він пірнув у сперту підземну ніч із зістареним та вологим повітрям. По стінах забігав снопик світла. Дійшов до глухої стіни з неотесаного каменю. Просунувши ножа в щілину, Гановський відобув брилу завбільшки як затула до печі. За нею відкривалася видовбана в мурі простора ніша.

— Нехай цей меч, який тримали в руках, і використовували з честю Германаріх та Вінітар, не осквернять більшовики, — промовив урочисто і без нотки наукового сумніву щодо власників зброї.

Переконавшись, що місце замасковане як слід і його неможливо знайти, пішов звідси.

У музеї, де і далі панувала тиша, все залишилося без змін: калюжа крові... червоноармієць без ознак життя...

«Навіть ворони летять гуртом у злагоді, а люди не можуть розминутися на рівній дорозі», — подумав гірко. Очевидно, це був

його перший прояв співчуття до вбитого. Усвідомивши мерзенність свого становища, Гановський почув голос здорового глузду щодо власного майбутнього:

«Може, відразу шукати не будуть? Життя передніше за все. У мене ще є час, щоби зникнути».

Коли директор обережно замкнув двері музею, на небі з'явилися тільки перші нарізки вечора. Мешканці неспішно покидали центр міста й повільно розтікалися бічними вулицями. Десь зі сусідньої вулиці долинали парубочі голоси й побринькування гітари. У когось смуток, а в когось грають музики...

Зайти непоміченим до будинку не вдалося. Сусідка, котру він колись жартівливо охрестив тітонькою Пруденс<sup>\*\*\*\*\*</sup>, з окулярами на носі сиділа у великому кріслі й в'язала шпичцями шкарпетки. Вона здивовано зиркнула на пана Олеся. Він ще ніколи не повертався з роботи так рано.

Гановський піднімався сходами майже підстрибом. Збирався похапцем. Поклав до валізи з чоловічим мінімумом білизни портрет прабабці Марії, пергамент із довгим генеалогічним деревом родини Вульфів, яке кульгало на дві ноги чи то корені, та три улюблені гравюри із життя Наполеона: «Наполеон поранений при Регенсбурзі», «Наполеон у битві при Ватерлоо», «Повернення Наполеона з острова Ельба».

Хоча Гановський, перебуваючи у цейтноті, поспішав, він не мав права легковажити й діяти без плану:

«Поки що все складається вдало. Головна небезпека зараз — Рена, яка може будь-коли повернутися до Кременця. Першого ж тижня війни у нашому сімейному житті сталася пауза... кома, але не крапка... Я не завжди розумів, що значить стати пані Гановською. Був нестримний у почуттях і несправедливий до неї. Рена молода, на неї звертають увагу інші чоловіки. Я ж знайшов привід і зігнав злість через рукопис, який вона гортала. Ніби щось свердлило під грудьми, а язик свербів од прикрих слів. Її очі благально палахкотіли, а я не попросив пробачення. От вона і поїхала до Ковеля».

Невимовні біль і тривога проступили на обличчі Гановського, як у глибокій крижаній тріщині проступає чорна вода. Відчинивши верхній ящик нічної шафки, він дістав свій реліктовий «Браунінг FN

1903». Із нього не стріляли від часу, коли Пілсудський і Петлюра піднімали чарку за свій союз. Перевіривши наявність набоїв, Гановський засунув пістолет у внутрішню кишеню пальта. Спаливши непотрібні й небезпечні папери та світлини, похапцем накидав коротенького листа дружині:

*«Мила Рена! Причина моїх блукань — у горі Гостра. Та ще й завелися воші. Коли виведу, приїду. Якомога швидше вирушай до тітоньки Марти, яка нездужає і потребує твого догляду. Про мене не турбуйся, коли дістану ліки від паразитів, провідаю вас. Твій Олек.»*

Рена — розумниця, второпає зміст завуальованих фраз, зокрема, що воші — це неприємності від НКВС, і перебереться на німецький бік. Тітонька Марта — це все, що залишилося від його колись великої родини.

Втягуючи Рену в свої проблеми, Гановський ризикував нею. Ризик угніздився в його характері. Він завжди ризикував тими, кого любив.

Коли перший пункт плану був виконаний, Гановський, взувши важкі черевики військового зразка, вийшов із невеликою валізою з будинку й одразу ж біля під'їзду послизнувся. Неохайна дворняжка, котра підбирала об'їдки біля сміттєвих баків, напаскудила на тротуар. Не дбаючи про інтелігентську стриманість, смачно вилаявся. Піднявши комір ратинового пальта мурзинського\*\*\*\*\* кольору й глибоко насунувши капелюха, Гановський швидко покрокував у бік залізничної станції.

Йому не було куди йти в цьому місті. Його ніхто не чекав, у всякому разі зараз. Він міг довіритися лише самому собі. Але жеребок уже був кинутий: — назад вороття нема. Коли ж залишається без вибору, життя стає простішим, принаймні на якийсь час.

По-осінньому покvapливо насувалася ніч. Хати на Дубенській мовчазні, обідрані, вовкуваті. Порятунок від інциденту, що волав у душі, впав як із неба. Вулицею зацокали коні, заторохтіла підвода. Не вагаючись, Гановський кинувся її зупиняти.

— Чого преш під копита? Мої коні не перебирають, — від несподіванки закричав візник.

— Підвезете?

Господар підводи чиркнув сірником. Підсвічені скупим полум'ям, червоно спалахнули знизу губи, ніздрі, зморшки щік та спрацьовані

руки. Смачно війнуло тютюновим димком.

Сільський дядько, одряхлілий од віку й важкої праці, з волоссям і бородою, схожими на весняний забруднений сніг, насторожено ковзнув по Гановському пильним поглядом. Боячись, може, попутник має якісь погані наміри, запитав хриплим голосом:

— Куди вам дорога стелиться в такий пізній час?

— До Стіжка.

— От і добре, бо я до Угорська їду. Вдвох веселіше.

— І дорога при балачці коротша, — підтримав Гановський, який насправді не мав чіткого плану куди податись: аби подалі від міста...

— Може, випадково ви ветеринар?

— Ні, я вчитель. До сестри їду. Вона теж учителює, у Стіжку й занедужала...

Назустріч і повздожж — жодної фіри, жодної автівки. Вгодовані коні форкали й попукували, віз котився рівно. Можна було їхати далі, проте Гановський вирішив не ризикувати. Відтак потрібно тримати вуха, наче заєць.

«Диявол перед тим, як стати злом, був Ангелом Божим. Сподіваюся, що в сутінках підсліпуватий селянин навряд чи зможе описати мої риси», — незвикло раціонально розмірковував, ніби все життя тільки тим і займався, що мав проблеми із законом.

Біля повороту на Стіжок зрезигнований\*\*\*\*\* директор музею пірнув у густі сутінки. Одягнутий у темне, він зливався з темрявою, що наступала на п'яти. За його спиною натужно заскрипіла підвода. Незабаром все стихло. Чалапав у такій непроникній темряві, що хоч в око стрель.

У Стіжку, де вже засіялась і зааніміла тиша, теж не зупинився, а рушив до Антонівців. На щастя, засвітив місяць, було ясно майже як удень. Стежка ставала все крутішою, а місяць потроху всихав, коли Гановський добрався до села. Навряд чи можна було знайти глухіше місце.

Заночував у знайомого селянина, в просілій хаті з перехнябленими вікнами. У світлиці брудно, тісно, холодно та ще й блощиці. Він не сороконіжка — безсилий боротися з ними. Голова важко вминалась у тверду подушку. Усю ніч неспокійно перевертався, змучений укусами кровососів.

Піднявся ще затемна, як це заведено у селі. Його очі були припухлі від сну. Освіживши обличчя холодною водою, обтерся стареньким рушничком із побляклими гаптованими півниками. Засохло-чорні руки селянина подали глечик із парним молоком і окраєць житнього хліба. У потертих штанах, початковий колір яких зник од ветхості, понурий і неговіркий, він ні про що не запитував, а Гановський нічого не пояснював. Такі люди йому подобалися.

— Дякую вам, Сазонте за... просто дякую, — потиснув селянинові руку, але не сказав, куди зібрався, і дороги не питає.

Ранок розпочався оманливою прохолодою, ніби обіцяв гарний день. Однак уже через годину стало зрозуміло, що це не так. У роздумах Гановський бродив лісом безцільно, без планів і без намірів. Обійшов Велику Іловицю, як сліпий кіт мишачу нору. Все, що відбулося тієї, сповненої неймовірних подій доби, важко звести до купи й уявити собі як щось реальне. Безглузде вбивство продовжувало роз'їдати його душу.

День обернувся жаровнею, яка невідступно пражила крони дерев. Здавалося, що сонце за щось зачепилось і не хоче заходити. Очі заливав солоний піт. Над Гановським літала мошкара, повзала по його руках, шиї та обличчю. Але він не відганяв, не було сил.

Диміли торф'яники. Худоба з похнюпленими рогами мовчки і вперто сунула з пасовиська, переставляючи ноги, як на пательні. Її супроводжували коричневі троянди коров'ячого гною.

Навколо Гановського несподівано завирували й інші біди. Причвалала моторошна п'ятьма й оточила порожнява, яка накочувалася на нього невидимими валами. Стали чіплятись якісь блуди. Наївся трохи страху. Потрапив у таку прикрість, що мусив заночувати в густому непролазному лісі.

— О Боже... Святий Боже, — бідкався розгублений археолог.

А вночі налетіла буря. Мокрий до рубчика Гановський спав неспокійно, скоцюрбившись на хвойному ліжку, наче пасажир у маленькому й хисткому човникові. Його кидало то в жар, то в холод. Наловивши дрижаків і поклацуючи зубами, намагався зігрітись.

Нарешті досвіток — сірий, глухий. Із дерев ще скапувало, але дощ уже стих.



Посеред лісу вигулькнула зіщулена старенька церква, а за нею — білі хатки як частини незасмаглого тіла. Корови паслися, сунувши голови в лугові трави. Запахло пареним молоком.

Зрозумів, що заперся аж до Переморівки. Сторожко наблизився до крайньої хати. Все як звичайно: під хлівом копиця сіна... зарубана в пеньок сокира...

На хатньому порозі примостилася висохла, як стручок, бабця у чорній хустині. Вона тримала поміж колінами макітру і натирала мак. Молодиця несла від криниці відра на коромислі, наче великі терези. Відчувши невідомий запах, почав рватися з ланцюга собака. В саду раз по раз гепали яблука. Гановський відчув, що голодний і йому страх як хочеться їсти. У рот потекла слина. Назбиравши падалок, рушив подалі від собачого нюху. Їв яблука і роздумував: «Куди йти? Треба визначатися. Корабель, який пливе невідомо куди, нікуди не допливе».

Відчуття загрози осідало в душі, наче пил на цементному заводі в Здолбунові. Утікач боявся власної тіні.

Ближче до полудня у лісі знову запарувало. Тіло Гановського стало липким і лиснючим, мов у акробата в цирку. Сорочка мокра від поту і припорошена. Натрапив на озерце — маленьке, наче бабтистерій. Гановський любив дотики лісової води. Після купання відчув себе новою людиною. Та ненадовго. Невідомо звідки з'явилися хмари і помчали, як чорні вершники. Поквапив до бігцю проливний дощ, що лив як із відра. У молодому лісі заховатися ніде. Гановський — як цуцик.

— Боже, земля спливе! — мовив у відчаї і замовк. Плакати — справа недостойна чоловіків.

У другій половині дня, ближче до вечора, нарешті випогодилося. Кособочилися змочені дощем жалюгідні хатки якогось сільця, а над цвинтарем померлих предків кружляло чорне вороння. Гановський, передригтівши, зів'яв на очах — важко місячи драглисту землю, брів понурий, стомлений та сірий. Палітра калюж на черевиках ... А капелюх на стомленій голові ніби став завеликим... як і пальто на плечах.

**КРЕМЕНЕЦЬ,  
22–23 вересня 1939 року**

Коваленко зі змученим думками обличчям вовтузливо розмістився в обтягнутому шкірою начальницькому кріслі за великим столом. На столі — чистота і порядок, кожна річ на своєму місці, ніде ні пилинки: не стіл, а вітальня молодят. Тільки недопалок у попільниці, що залишив годину тому оперативник Лосєв, який не вирізнявся особливою коректністю, псував загальну картину, ніби плювок на свіжовиголеній фізіономії.

Коваленко дрібно шкріб нігтями низ щоки, немовби грав на щипковому інструменті. Сидіти у цьому кріслі з меблевого гарнітуру колишньої польської поліції було непросто. Він тут і режисер, і виконавець головної ролі. У Кременецькому повіті напружено. Політичну сцену огорнула пелена драматизму.

Важкою чавунною плитою придавила Коваленка звістка про вбивство лейтенанта Червоної армії Бодака. Ця перша безглузда смерть після закінчення активних бойових дій викликала у нього хвилю ненависті до Пілсудського, Мосціцького... і до всіх колишніх.

Гіркі помисли ятрили душу начальника: «Багато бійців не повернуться з визвольного походу. Доведеться брехати сім'ям».

Коваленко та його підлеглі працювали, як чорні воли: — кидалися всюди, сподіваючись щось винюхати. Проте оперативний успіх чомусь не квапився усміхатись їм.

Невеселі роздуми Коваленка безцеремонно обірвав Іболдов, який з цигаркою в зубах увірвався до кабінету. Присланий із Поволжя худорлявий та миршавий, з вусиками, як у Гітлера, слідчий мав інтелект пастуха і був тупішим від мішка картоплі. А писав документи... неначе пес п'ятою лапою. Його не привчили до серйозної роботи, і він не міг потрапити у колію вимог.

— Калібр дев'ять міліметрів. Із такою кулею в грудях нема вибору: лягай і простягай ноги, — яскраво і коротко змалював він огляд місця події.

— Зачіпки є?

— Поки що хаос... Чутки...

— Які чутки?

— У Фещуках народилося двоголове теля...

— Ти бачиш у цьому зв'язок?

— Ні.

— То якого біса торочиш про теля?

— Припало до слова...

Іболдов, без сумніву, був ідіотом, але вважав ідіотами всіх інших.

— На місці злочину ми знайшли гільзу, — продовжив слідчий. — Я не знаю, що з нею робити.

— Можеш віддати ювелірові нехай позолотить, — зіронізував Коваленко.

— А ще Бодак любив хильнути...

— Відомості бездоганні... Не розумію, як стосуються нас його особисті уподобання. Твої версії — ніби стара зношена фуфайка.

— Ми провели затримання. По гарячих слідах заарештували двадцять підозрілих осіб. Тривають їх допити.

— Це вже ближче до справи...

— Є реальний підозрюваний — колишній сержант із Дедеркальського батальйону КОП на прізвисько «Рекс». Забарикадувався в хаті й відстрілювався до останнього... Отримав дві кулі в голову і помер раніше, ніж торкнувся землі. Я сам мало на кулю не нарвався, — радісно доповів Лосєв, який із цигаркою в зубах увірвався до кабінету.

— Псяча кличка, орудував, як пес і одгризався, мов собака, — прокоментував Коваленко, подумавши: «Слава Богу, що знайшли, а то б списали Бодака на випадковий постріл, який у воєнний час — справа звична».

— А що робити з іншими підозрюваними? — зареєстрував перед начальником чергову проблему Іболдов.

— Негайно відпустити. Нехай тутешні люди знають, що в нашій країні діє соціалістична законність.

— Але ж один мусить зізнатися... а зізнання — цариця доказів.

— Зізнатися в чому?

— Люди чули, як той виродок сказав: «Я не вбивав радянського командира, але готовий подякувати Богу, що знайшовся чоловік, який зробив це».

— Я безмежно терплячий, але мене бісить, коли людина — явний телепень, гнилий, як пень — одним словом повний придурок. А такого тупого, як ти, ще не зустрічав...

— Мені не подобається ваш тон, — Іболдов зблід, на чолі заблищали крапельки поту.

— Що? Краще навчися тримати коня, коли він звільняється від сечі...

— За що тримати? — не второпав слідчий.

— За те і тримати... — щиро розсміявся Коваленко, який будував свою оперативну кар'єру за постулатом: «Не будь солодким, бо розлижуть, не будь гірким, бо розплюють». Давно йому не було так легко на душі. Він ніби вирвався з власної в'язниці.

... Ранок наступного дня розпочався для Коваленка аж надто оптимістично. Після ванни та ситного сніданку він крокував коридором повітового апарату НКВС, мугикаючи якусь мелодію. Але оптимізм начальника як вітром здуло, коли біля дверей власного кабінету зустрів похмурого Лосева... і без цигарки.

— Ви чого всі похнюпилися? — запитав Коваленко у Разумова та Іболдова, які вражено витріщилися на нього.

— Є чого... Наша війна — не на папері. Прискакала новина — в музеї вбили червоноармійця, — доповів Разумов.

— Це свавілля, виклик нам, — спалахнув Коваленко і завовтузився у кріслі, що навіть не скригнуло — воно за своє життя звикло й до вагоміших дупелків. Гімнастерка стала тиснути начальникові горло. Від напруги здулися на шиї вени, аж зуби зціпив.

— Як це сталося?

— Не той час, не те місце... А зрештою, розтин покаже...

— Що підказує чуття?

— Нічого доброго...

Із уст Разумова Коваленко мовчки вислухав скупі факти про обставини злочину. Його велика голова запрацювала з лихоманною швидкістю, а кожний мускул тремтів од гніву та від гадки про ще один теракт.

«Мене переслідують якісь зловісні події, — самопливом виникло враження в Коваленка. — Якщо так піде далі, це стане звичкою».

Замотеличений текучкою начальник оперативної групи не став занурюватись у деталі, яких, власне, і не було, а відразу

ж зателефонував у Луцьк. Він, коли віддавав важливі накази, завжди намагався попередньо дізнатися, що про це скажуть нагорі.

Слухавку взяв заступник начальника оперативної групи номер два старший лейтенант державної безпеки Рябченко.

— Маємо ще один теракт... — мовив Коваленко схвильовано і без передмови.

— Не мороч голови і ще дечого... Не розкидайся грізними словами...

— Невже я подібний на панікера? — на обличчі Коваленка проступив етюд образи.

— Не знаю, на кого ти подібний і з якого дерева тебе вирубали. У нас тут проблеми набагато важливіші... Троє червоноармійців зникли так, ніби їх ніколи не народжували матері. При реконструкції картини злочину фантазувати не треба. Перевірте, може, це звичайний інцидент, яких маємо десятки, — тарахкотів, як старий віз, Рябченко, котрий сприйняв рапорт Коваленка, як сірий шум. У голосі луцького начальника присутній світлий бік слова і його темний бік та відверте глузування.

Немає нічого принизливішого, ніж коли тебе вчать зав'язувати шнурівки. Коваленко, котрий тримав трубку на віддалі пів метра від вуха, усім виглядом демонстрував незгоду.

— Що конкретно робити? — старанно вимовляючи кожне слово на манер викладача риторики, домагався алгоритму дій Коваленко.

— Не потрібно таляпати язиком, — різко заговорив Рябченко. — Просто йдіть зі своїми операми і зловіть негідника. Не зможеш — пришлемо іншого начальника. Так диктує логіка справи.

Коваленко скривився, мовби надкусив кисліцю. Згубити таким способом кар'єру — досадно. Запліднений і вифантазований сюжет ударив млістю й похилив його струнку фігуру.

— Я проясню і зрихтую ситуацію, — стуливши набубнявілі губи, наче для молитви, пообіцяв твердо.

— Ми будемо тільки втішені, — глузливо мовив Рябченко, ледь стримуючи непристойне бажання розсміятися.

Оперативники зі сусіднього з Коваленковим кабінету чули і не чули те, що казали їхньому начальникові. Ліпше душити сміх у душі й вдавати глухих та німих.

— Трохи подихаю, — мовив Коваленко і вийшов на балкон.

— Щось сталося? — запитав його тимчасовий заступник Разумов.

— Нічого серйозного... У нашій коробці душно.

«Коли людина нервується, вона пітніє — навіть, якщо на вулиці прохолодно,» — зрозумів стан Коваленка Разумов, ховаючи свій багатий досвід за важким зітханням.

Кременець — місто особливе, в якому майже нема пам'ятників. Вони йому не потрібні, пам'ятники замінює гора Бона. Із балкона, з якого проглядалася велика частина міського горизонту, вид на Бону був чудовий. Він завжди викликав у Коваленка трепет, змушував затримати дихання. Корови, наче коти, лазили по майже вертикальних схилах гори — здавалося віддалік. Коваленко не чекав од рогатих таких здібностей.

Він недовго мав вигляд ображеного чи то скривдженого. Підлеглі, які над ним підсміювалися (він про це здогадувався) не повинні бачити його стану.

Оговтавшись від квасної розмови, й поставивши крапку на папері, Коваленко поквапливо лаштувався до лікарні, бо інакше доведеться вивчати труп на похороні. Пробоїну, що виникла в оперативній обстановці, необхідно було терміново заткнути. Він як віл упрягався в ярмо керівника повітового апарату НКВС.

Добре працювати, коли отримуєш чіткий, зрозумілий наказ, коли завдання під силу, а його важливість очевидна і безсумнівна.

Була десята ранку. На вулиці по-літньому спекотно. Сонце обцілювало сухими губами грудки чорнозему зораних на зиму приміських городів.

Коридор лікарні був освітлений рівно настільки, щоби бачити, куди ступаєш. У напівтемряві ледь вгадувалися силуети хворих, котрі чекали в черзі. Тут струм, який виробляла малопотужна міська електростанція, економили.

В ординаторській, осяяній портретами видатних російських клініцистів Пирогова, Боткіна і Захар'їна, Коваленко зустрів кілька лікарів у білих халатах і зі стетоскопами та медсестру Євгенію Камаєву. Між ними відбувся телеграфний діалог:

— Де можу побачити доктора Міллера.

— У прозекторській.

— Це де?

— Ходімо! — вимовила стримано. — Мені теж туди.

Коридор трохи посвітлів. Усюди Коваленка проводжали пильні погляди недовірливих, змучених хворобами очей.

Енкаведист рішуче випнув щелепу, готуючись до обтяжливого видовища у повітовому анатомічному театрі. Він не помилився.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

**ridmi**  
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

**КУПИТИ**